

Violette Rey, Marin Baczworow

OSADNICTWO WIEJSKIE W OKRESIE ZMIANY USTROJOWEJ (kryzys wsi w Europie Środkowej i Wschodniej)*

Okres przejścia ustrojowego w Europie Środkowej i Wschodniej wiąże się nie tylko ze zmianami fizjonomicznymi wsi co z głębokimi zmianami funkcjonalnymi, a ściślej dysfunkcyjnymi: depopulacja obszarów wiejskich, spadek zatrudnionych w rolnictwie na tle ogółu pracujących, obniżenie gęstości zaludnienia, zmniejszenie liczby jednostek usługowych itd. Osiedla wiejskie są areną działania nowych agentów przemian, ale przy zachowaniu wielu starych elementów krajobrazowych i metafor minionego okresu.

1. KRYZYS NA WSI I W MAŁYCH MIASTACH

Bezrobocie jest znacznie większe na wsi aniżeli w miastach, co wynika ze sprzężenia kilku okoliczności.

Po pierwsze, wieś w Europie Środkowej i Wschodniej została dotknięta bezrobociem generowanym przez przemysł i usługi.

Uprzemysłowienie wsi w gospodarce socjalistycznej wiązało się w dużej mierze z powstaniem filii przedsiębiorstw miejskich, które zazwyczaj produkowały półfabrykaty wykorzystywane w produkcji zakładów macierzystych. Często ta działalność była organizowana w ramach miejscowych spółdzielni rolniczych, korzystając z ich nadwyżek taniej, choć niezbyt wykwalifikowanej siły roboczej. Ten model był bardzo rozpowszechniony na Węgrzech i w Czechosłowacji. Po rozpoczęciu dekokoletywizacji właśnie te filie były zamykane przez zakłady macierzyste w pierwszej kolejności, gdyż podczas restrukturyzacji okazały się one niepotrzebne.

* Niniejszy tekst został opracowany na podstawie rozdziału poświęconego osadnictwu wiejskiemu w Europie Środkowej Wschodniej autorstwa Violette Rey, profesora paryskiej Sorbony, z monografii *Agricultures et campagnes dans le monde* (éd. J. Bonnamour), Sedes, Paryż 1996. M. Baczworow z uniwersytetów w Sofii i Łodzi zaadaptował tekst, dodając własne obserwacje i konkluzje.

Znaczna część pracujących w przemyśle miejskim dojeżdżała do pracy z okolicznych wsi lub zamieszkiwała w przyzakładowych hotelach robotniczych (ci ostatni zwykle pochodzili z bardziej oddalonych regionów kraju), nie tracąc jednak więzi ze wsią. Ta grupa, tzw. chłoporobotnicy, stała się ofiarą zwolnień z pracy i wróciła na wieś jako ludność bezrobotna. Tłumaczy to duże bezrobocie na Nizinie Węgierskiej, w Słowacji Wschodniej i w rumuńskiej Mołdawii.

Po drugie, rolnictwo z tzw. okresu socjalistycznego jest znane z niskiej wydajności zarówno pracy, jak i produkcji. Niemal wszędzie liczba miejsc pracy w rolnictwie przewyższała rzeczywiste zapotrzebowanie. Wraz z rozwojem dekollektywizacji ziemi doszło do zwolnień z pracy zatrudnionych w spółdzielczych i państwowych przedsiębiorstwach rolnych. Ubytek miejsc pracy szczególnie mocno dał się odczuć w dawnych państwowych przedsiębiorstwach rolnych, gdzie zatrudnieni utrzymywali się wyłącznie z pensji. Obszary, gdzie występowała duża liczba PGR-ów, wykazują ponad 20% bezrobocia; są one typowe dla zachodnich i północnych regionów Polski. Po 1989 r. zatrudnienie w PGR-ach spadło tutaj o 75%, a w stosunku do powierzchni uprawnej – z 10 do 2–3 osób na 100 ha (H a l a m s k a 1995). W zależności od tempa reprivatyzacji użytków rolnych, zwolniona siła robocza przerzuciła się na rolnictwo prywatne. Jego wydajność obecnie jest jeszcze niższa w wyniku osłabienia mechanizacji i atomizacji uprawianych pól (przeciętnie 2 ha na gospodarstwo w Bułgarii i 8 ha w Polsce; L e n o r m a n d 1995), w rezultacie niestabilności finansowej gospodarstw i zaawansowanego wieku zatrudnionych. Zatem rolnictwo znalazło się w wyjątkowo trudnej sytuacji.

Innym źródłem bezrobocia jest zmniejszenie liczby miejsc pracy w usługach lokalnych, zwłaszcza w małych osiedlach.

Po trzecie, dzięki przerzuceniu się zwolnionych robotników rolnych do sektora prywatnego, jak i w wyniku utraty pracy przez zatrudnionych w przemyśle na wsi oraz przez chłoporobotników w przemyśle miejskim, ogólna liczba aktywnych zawodowo w rolnictwie wzrosła w większości regionów. Małe prywatne gospodarstwa rolne, pracujące na samoutrzymanie, stały się azylem dla zwolnionych z pracy, emerytów itd. (L e n o r m a n d 1995) (tab. 1).

Tabela 1

Udział zatrudnionych w rolnictwie w %

Kraj	1990, dane FAO	1995, dane AGRA-EUROPE
Polska	20,8	25,6
Węgry	11,5	10,1
Rumunia	20,2	35,2
Bułgaria	12,2	21,2

Źródło: P. Lenormand (1995).

Zatem większe zatrudnienie w rolnictwie po zmianach ustrojowych jest przeważnie wynikiem deindustrializacji i osłabienia usług na wsi. Można twierdzić, że zatrudnienie *stricte* rolnicze w Europie Środkowej i Wschodniej wzrosło po roku 1989.

Po czwarte, bezrobocie wiejskie jest przestrzennie zdekoncentrowane, albowiem jednostki produkcyjne na wsi są dużo mniejsze i rozproszone. Bezrobocie na wsi, choć często wyższe, nie jest postrzegane jako zagrożenie polityczne i społeczne w takim stopniu jak w aglomeracjach miejskich.

Usługi na wsi poważnie ucierpiały wskutek kryzysu rolnictwa i związanego z tym zaprzestania ich finansowania przez miejscowe spółdzielnie. W społeczeństwie socjalistycznym głównym celem było osiągnięcie zadania produkcyjnego, wyznaczonego przez organ planowania. W związku z tym dokonywano w przestrzeni doboru centralnych ośrodków usługowych. Były one podporządkowane funkcjom produkcyjnym, a kooperatywy rolne z własnych funduszy organizowały usługi lokalne, takie jak szkoły, żłobki, stołówki, urządzenia sportowe, świetlice, kino, wypoczynek, rozrywki itd. Ich nierównomierny rozwój odzwierciedla stan ekonomiczny miejscowych przedsiębiorstw rolnych. W związku z decydującą rolą kooperatywów zarówno produkcyjną, jak i społeczną, ich kierownictwo było nieformalnie najwyższą instancją władzy lokalnej.

Po zmianach ustrojowych przedsiębiorstwa rolne musiały się ograniczyć do działalności wyłącznie produkcyjno-marketingowej. Miejscowe władze otrzymały dużo większą swobodę zarządzania, ale ich budżety nie mogły liczyć na fundusze przedsiębiorstw rolnych i w konsekwencji zostały drastycznie uszczuplone. W takiej sytuacji nie można było utrzymać sieci usług na wsi na poprzednim poziomie.

Pod względem separacji funkcji produkcyjnych i usługowych, wsie Europy Środkowej i Wschodniej przybliżyły się do sytuacji, jaka istnieje na Zachodzie. Powstaje jednak pytanie, czy w zamian za zlikwidowane usługi pojawią się jakieś nowe ośrodki centralne w regionach wiejskich?

2. UPADEK DEMOGRAFICZNY

Spadek zaludnienia wiejskiego charakteryzuje cały omawiany obszar, z wyjątkiem stref należących kulturowo do islamu. Jest on odbiciem ogólnego kryzysu demograficznego w byłej NRD, na Węgrzech, w Bułgarii, później w Czechosłowacji, a od niedawna w Rumunii. Tradycyjny model przeciwstawiania wsi (z jej wysoką rozrodnością) miastu zniknął z wyjątkiem kilku regionów – Galicja, Mołdowa i Słowacja Wschodnia.

W krajach socjalistycznych urbanizacja opierała się wyłącznie na imigracji ludności wiejskiej do miast. Proces ten najdalej się posunął w Bułgarii, gdzie udział ludności miejskiej wzrósł z 25% w 1946 r. do 69% w 1993 r. Wskutek tego znaczna część kraju została wyludniona (np. na północnym zachodzie poziom rodności na wsi w 1994 r. spadł do 6,4, natomiast w miastach ten wskaźnik był na poziomie 12,9). Jest to konsekwencją zbyt małej liczby kobiet w wieku rozrodczym, niezależnie od tego, że płodność kobiet jest większa na wsi. W Bułgarii struktura wieku i płci ludności wiejskiej jest głęboko i nieodwracalnie zachwiana, i nie może zapewnić reprodukcji ludności.

We wszystkich krajach regionu na wsi mieszka ludność stara. Starzenie demograficzne jest obserwowane również w regionach zamieszkałych przez ludność wyznającą islam, niemniej jednak ich ludność wciąż jest znacznie młodsza. Proces starzenia się przebiegał mniej lub bardziej drastycznie w zależności od tempa urbanizacji. Jest to widoczne np. na Nizinie Wołoskiej, która w 1930 r. odznaczała się najmłodszą ludnością w Rumunii, natomiast w 1993 r. jej przeciętny wiek był najbardziej zaawansowany.

Charakterystyczna dla Europy Środkowej (z wyjątkiem Polski) i Wschodniej jest duża feminizacja pracy w rolnictwie, odwrotnie niż w Europie Zachodniej, gdzie mamy do czynienia przeważnie z maskulinizacją wsi. W rozpatrywanym regionie z reguły mężczyźni obsadzają stanowiska kierownicze lub związane z mechanizacją rolnictwa. Praca w polu jest wykonywana głównie przez kobiety.

Ciekawym zjawiskiem jest zachowanie się młodych ludzi na wsi. W nowych warunkach starają się oni usamodzielnic i stworzyć swój agrobiznes. Napotykać jednak na nie lada trudności, m. in. dlatego, że gros ziemi należy do osób starszych, które wolą pozostać w neokooperatywach. Zatem w przyszłości struktura demograficzna (zwłaszcza wiek) właścicieli będzie miała decydujący wpływ na utrzymanie kontroli nad ziemią.

3. MIASTO-WIEŚ: NOWE STOSUNKI, NOWE RÓŻNICE

W gospodarce scentralizowanej miasto wyraźnie dominowało nad wsią przez narzuconą sztywną hierarchię administracyjną. W okresie postkomunistycznym dominacja miasta utrzymuje się, ale już w kategorii stosunków społecznych i ekonomicznych. Możemy mówić więc o modyfikacji roli miasta, jako lidera w układach przestrzennych.

Reprywatyzacja ziem uprawnych implikuje zwrot dużej części własności na wsi mieszkańcom miast. Tu odnajdujemy klucz do wyjaśnienia niezgodności między treścią ustaw rolnych w omawianym regionie a reakcją ludności

wiejskiej, której ustawy te bezpośrednio dotyczą. W zależności od kraju, duża część ludności uprawnionej do uwłaszczenia ziemi mieszka w miastach – od 1/3 potencjalnych właścicieli na Węgrzech, do ponad połowy w Bułgarii. Ludność ta w zasadzie straciła kontakt z rolnictwem, a jej powiązania ze wsią są przeważnie innego rodzaju. Jednak wielu obecnych mieszkańców wsi nie pochodzi z rodzin posiadających ziemię, toteż nie mają uprawnień do reprivatyzacji terenów rolnych.

Kolektywizacja rolnictwa w omawianym regionie została zakończona w latach sześćdziesiątych (z wyjątkiem Jugosławii i Polski, w których większa część ziemi uprawnej pozostała własnością prywatną, choć w ogólnych ramach gospodarki centralnie sterowanej). Kolektywizacja zainicjowała głębokie zaburzenia na wsi: upadek miejscowych elit i ich zamiana przez nowe elity należące do nomenklatury komunistycznej. Ogromne konsekwencje miał masowy *exodus* mieszkańców wsi do centrów przemysłowych.

Pierwsza fala emigracji, która nastąpiła jeszcze w latach pięćdziesiątych, objęła przeważnie młode rodziny (głównie tylko mężczyźni), dzieci na ogół nadal mieszkały wraz z matkami na wsi. **Druga fala**, w latach sześćdziesiątych, wystąpiła podczas i po zakończeniu kolektywizacji, gdy ludność wiejska została pozbawiona własności ziemi. Wtedy to młode rodziny przeniosły się definitywnie do miast razem z dziećmi. Ważnym elementem decyzji przesiedlenia były lepsze warunki do nauki dzieci w miastach (uwidocznili się to jeszcze w końcu lat sześćdziesiątych, Dojkov, Baczwarov 1969). **Trzecia fala emigracji**, mniej zaznaczona czasowo i ilościowo, zwykle obejmowała starszych członków rodziny i innych krewnych.

Dzisiaj właśnie generacja ówczesnych dzieci jest spadkobierczynią znacznej części ziemi zakwalifikowanej do reprivatyzacji i pozostałego majątku na wsi. Własność tę traktuje się nie jako bazę do powrotu na wieś i zajęć w rolnictwie, lecz jako stałe źródło renty naturalnej lub jako majątek, który można sprzedać. Tłumaczy to poparcie wśród obywateli miast dla partii agrarnych na Węgrzech, w Rumunii i Bułgarii. Zła sytuacja ekonomiczna mieszkańców miast zmusza ich do wykorzystania swoich dóbr na wsi jako ważnego źródła dochodów – w Rumunii i Bułgarii dzierżawa ziemi dochodzi do 30% ogólnej wartości produkcji z danej jednostki.

Wszystko to wzbudza wśród ludności wiejskiej awersję i podejrzenia w stosunku do miejskich właścicieli ziemi na wsi. Partie polityczne, pragnące utrzymać podstawy stosunków socjalistycznych, nie omieszczały skorzystać z obaw tej ludności i wykorzystać nasilającą się niechęć do mieszczan.

Wobec tego, już podczas pierwszych wolnych wyborów w 1990 r. zaistniała przepaść w zachowaniu wyborczym między miastem a wsią. Różnice regionalne (z wyjątkiem zróżnicowania etnicznego głosów) okazały się mniej znaczące od przeciwieństw elektoralnych między wsią a miastem (szczególnie dużym). Wieś zachowała stosunek konserwatywny do liberalizacji

i nowego credo gospodarki rynkowej, związanej z wielokierunkową prywatyzacją. Następne wybory nie były tak jednoznaczne i różnicujące, a to dlatego, że część ludności miejskiej w obliczu zubożenia również zajęła postawę konserwatywną. To wszystko umożliwiło dojście do władzy partiom socjalistycznym w niemal wszystkich krajach regionu.

Najbardziej zaskakującym przypadkiem była wieś polska. W Polsce nie było szerokiej kolektywizacji rolnictwa, nie było również dekollektywizacji. Jednak ludność wiejska pozbawiona osłony cen ustalanych urzędowo, odczuwa negatywnie stosunkowo niskie ceny skupu produktów rolnych. W tej sytuacji partie agrarne w Polsce odegrały decydującą rolę w odsunięciu prawicy od władzy.

4. STARE I NOWE PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

Reforma administracji terytorialnej i powstanie nowej sieci podziału z **autonomią społeczności lokalnych** jest zjawiskiem tak doniosłym, jak dekollektywizacja/reprywatyzacja w sektorze rolniczym. Reforma ta stawia pod znakiem zapytania cały system przestrzenny, który powstał w okresie socjalizmu i nie dziwi, że ludność wiejska patrzy z nieufnością na ten podział i na jego ośrodki miejskie, w stosunku do których wieś pragnie się wyemancypować.

Model ustroju socjalistycznego zakładał zniesienie przeciwieństw między miastem a wsią w imię walki z zacofaniem wsi, w imię nowego człowieka, który był postrzegany jako obywatel miasta uprzemysłowionego, ale w rzeczywistości chodziło o skoncentrowanie ludności, co ułatwiło manipulowanie tą ludnością bez „korzeni”. Przestrzennie wyrażało się to w koncentracji osadnictwa. Wielokrotnie, począwszy od lat sześćdziesiątych, próbowano wprowadzić racjonalną kodyfikację hierarchii przestrzennej z trzema szczeblami: miasta – małe miasta – wsie centralne. Obejmowało to różne modele, makiety, mapy, definicje szczebli, zmierzające ku zaprogramowaniu racjonalnej i w miarę równomiernej lokalizacji hierarchicznej sieci usług. We wszystkich krajach regionu były realizowane plany systematyzacji osadnictwa w nawiązaniu do reformy lokalnej sieci administracji.

Rozmieszczenie osiedli, podobnie jak w innych krajach europejskich, nie odbiegało od logiki christallerowskiej, co jest rzeczą paradoksalną, gdyż w omawianym regionie nadrzędną funkcję pełniła administracja, a Christaller oparł swój model na powiązaniach rynkowych. Nasza hipoteza zakłada, że ten system hierarchiczny odpowiada celom władzy totalitarnej (co też miało miejsce w Niemczech hitlerowskich).

Efektywność rozmieszczenia osiedli pozostawiała wiele do życzenia, gdyż jej selektywność opierała się przede wszystkim na potrzebach władzy.

Doszło do wprowadzenia schematów regulacji i komasacji osadnictwa podporządkowanego ośrodkom administracji lokalnej. Na Węgrzech została fizycznie zlikwidowana znaczna część nizinnych osad rozproszonych, tzw. *tanye*. Systematyzacja wsi w Rumunii wyeliminowała znaczną część gospodarstw rozproszonych oraz tzw. „wsi bez przyszłości”, podczas gdy wsie centralne wygrywały na tej selektywnej afirmacji. Najdalej w kierunku woluntarystycznego uproszczenia sieci osadniczej posunęła się Bułgaria, tworząc 300 tzw. systemów osadniczych, jako podstawową jednostkę administracyjną, poniżej której poszczególne wsie prawie nie pełniły żadnej roli w zarządzaniu. Jednak spowodowało to tyle problemów, że władze kraju wkrótce zaniechały projektu, przyjmując schemat mniej uproszczony.

Te praktyki planistyczne przyczyniły się do zniknięcia wielu małych osad w regionie, jednocześnie spowodowały, że nawet pozostający na wsi mieszkańcy czuli się „wykorzenieni”, w dużej mierze dlatego, że odebrano im ziemię.

We wszystkich krajach **reformy administracyjne** doprowadziły do uproszczenia podziałów, do zmniejszenia liczby szczebli, do zwiększenia obszaru gmin, obejmujących sołectwa z dawien dawna posiadające funkcje administracyjne i centralne. Warto nadmienić, że z reguły nie konsultowano zmian z ludnością miejscową.

Podobne zmiany, prowadzące do zmniejszenia liczby jednostek administracji i powiększenia ich powierzchni, dają się zaobserwować i na Zachodzie. Jednak z uwagi na to, że w omawianych krajach, więzy między podziałem terytorialnym a władzą polityczną były bardzo silne, jednostki z okresu socjalizmu jeszcze dziś są postrzegane jako symbol starego porządku, który należy zwalczać. Wybory municypalne były przeprowadzone pod hasłem odnowy lokalnej. Przeważają tendencje zmierzające do zniesienia podziałów z okresu socjalizmu i powrotu do jednostek nawiązujących do okresu poprzedniego. Takie zasady reform administracji terytorialnej przyjęto w kilku krajach: Polska, Czechy, Słowacja, Bułgaria, natomiast w innych prowadzone są dyskusje.

Paradoksalnie, ale wygląda na to, że będziemy świadkami powrotu do „rozdrobnienia” administracyjnego, które na Zachodzie jest uważane za hamulec nowoczesnego zarządzania na terenach o niskiej gęstości zaludnienia. Na kanwie tej debaty zarysowuje się konfrontacja między racjonalnością lokalną a racjonalnością na szczeblu państwa. Osiągnięciu równowagi między rozdrobnionym podziałem terytorialnym a wielkimi jednostkami, w których istotne różnice są pomijane, towarzyszą konflikty interesów wielu sąsiadujących osiedli. Zdając sobie sprawę z korzyści płynących ze statusu miejskiego, w niektórych krajach wsie centralne wywierają presję na przyznanie im takiego statusu. W wielu wypadkach cel ten osiągają. Ludność wsi peryferyjnych jednak boi się podporządkowania i marginalizacji, pamiętając o niedawnej przeszłości.

5. HETEROGENIZACJA OBSZARÓW WIEJSKICH

W okresie przejściowym w Europie Środkowej i Wschodniej mamy do czynienia z dwoma powiązanymi, ale jednocześnie różnymi procesami – głęboki kryzys ogólny i zmiana systemu. Właściwości środowiska zaś nadają konkretny adres i wymiar tym procesom.

W związku z przynależnością poszczególnych krajów do **dwóch regionów geograficznych i kulturowych: Europa Centralna i Balkany**, różnice wewnątrz omawianego regionu szybko wzrastają, szczególnie w odniesieniu do obszarów wiejskich.

Typ przestrzeni wiejskiej wyraża się kombinacją stosunków człowiek/środowisko, która znajduje wyraz np. w poziomie gęstości zaludnienia, w formach rozmieszczenia osad, w udziale ludności w wieku produkcyjnym pracującej w rolnictwie, w proporcji mieszkańców wsi do całej ludności. Ostatnie kryterium jest szczególnie ważne w dyskusji nad autonomią, integracją lub uzależnieniem od centrów zurbanizowanych. Zmiany fizjonomiczne, choć na ogół powolniejsze od zmian funkcjonalnych, doprowadzają do istotnych modyfikacji krajobrazów wiejskich, do zanikania starych i powstania nowych układów przestrzennych (patrz tab. 2 przedstawiająca próbę ich uogólnienia).

Na rys. 1 możemy odróżnić dwa typy rozmieszczenia ludności wiejskiej w stosunku do ogółu zaludnienia w państwach:

a) typ wykazujący równomierność odsetka ludności wiejskiej, z dwoma podtypami – o dużym udziale (Albania) oraz o niskim udziale (Czechy, Słowacja, NRD) w zaludnieniu;

b) typ wykazujący znaczną wewnętrzną nierównomierność (Węgry, Polska, Rumunia).

W krajach o słabszym ilościowo udziale od dawna wsie są uzależnione od miast, ponieważ ich mieszkańcy utrzymują część infrastruktury wsi, ułatwiającej ich przemieszczanie w przestrzeni wiejskiej. Wsie saskie i czeskie są w wysokim stopniu skoncentrowane wokół małych miast przemysłowych, stanowiąc oryginalną sieć w hercyńskiej Europie Środkowej, której powstanie wyprzedza rewolucję przemysłową. Dla tego obszaru kryzys rolnictwa pozostaje zjawiskiem marginalnym, niezależnie od jego przewlekłości. W zamian tego wsie te afirmują swoją funkcję przez rozwój drugich domów i rekreację. W najbardziej uprzemysłowionych strefach Saksonii, Czech, Moraw i polskiego Śląska, kryzys rolnictwa jest także wynikiem dużej degradacji środowiska przez przemysł i górnictwo.

Przeciwnie, słabe natężenie zaludnienia wiejskiego zarówno w Bułgarii, jak i w Macedonii oraz Czarnogórze świadczy o „brutalnej” urbanizacji, która wynika z niestabilnej bazy gospodarczej. Tu nie widać ratunku dla wsi. Ona istnieje fizycznie (i kartograficznie), ale w rzeczywistości wieś

Tabela 2

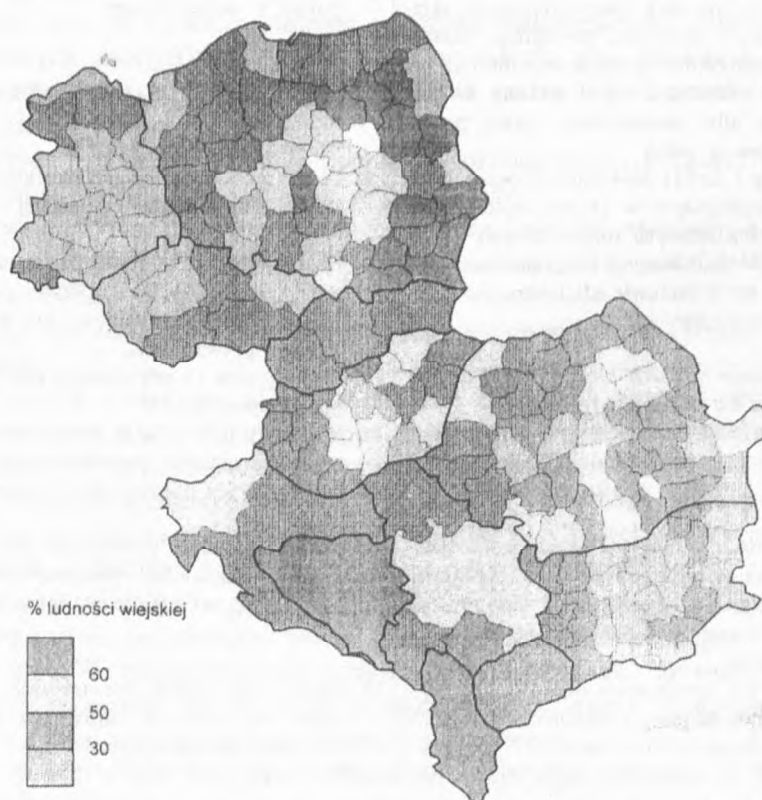
Generalizacja zmian w wiejskich osiedlach centralnych

Okres socjalistyczny	Okres przejścia na ekonomię rynkową
1. Połączenie z siecią dróg regionu i kraju 2. Siedziba przedsiębiorstwa rolnego (spółdzielnia lub PGR) oraz przedsiębiorstw skupu produktów rolnych i leśnych 3. Gmachy miejscowej administracji i komórki partyjnej 4. Ośrodek opieki medycznej 5. Świetlice, kino, sala do zebrań 6. Gmachy i urządzenia przedsiębiorstwa rolnego, w tym park maszyn rolniczych, składy, farmy zwierzęce, mleczarnia, warsztaty przemysłowe i remontowe, stołówka itd. 7. Sklep wielobranżowy w centrum wsi należący albo zaopatrywany przez przedsiębiorstwo rolne 8. Szkoły i żłobki niewykorzystywane lub wykorzystywane w innych celach (po emigracji młodych rodzin ze wsi) 9. Kościół otoczony i zmarginalizowany przez nowe budowle administracyjne i reprezentacyjne 10. Powstanie wielkich bloków ziemi należących do PGR lub spółdzielni 11. Budownictwo drugich domów lub wykorzystanie wiejskich domów do rekreacji przez ludność z miasta związaną ze wsią 12. Podwórka, tereny przydomowe i działki wykorzystywane do produkcji roślinnej i zwierzęcej na zaspokojenie własnych potrzeb i częściowo na sprzedaż na rynku lokalnym 13. Stała lub tymczasowa dekoracja propagandowa na placu centralnym, przy głównych drogach i budynkach	1. Rehabilitacja kościoła i wydarzeń religijnych 2. Prywatne sklepy oferujące większy wybór, w tym inwentarza i materiałów związanych z rolnictwem 3. Kluby różnych partii politycznych, spotkania aktywistów 4. Nowe obiekty gastronomiczne, bary, kioski z prasą 5. Redukcja transportu publicznego, pojawienie się prywatnych przewoźników ludzi i towarów 6. Dalszy rozwój drugich domów i wynajem pokoiów wczasowiczom 7. Pogorszenie się stanu dróg i infrastruktury technicznej 8. Pogorszenie się stanu infrastruktury społecznej i działalności kulturalnej 9. Gmachy i urządzenia podupadające po rozwiązaniu spółdzielni i PGR-ów. Złe wykorzystanie. Nieprawidłowa lub skorumpowana prywatyzacja 10. Prywatyzacja i rozdrobnienie ziemi, wiele pól nieuprawianych 11. Warsztaty przemysłowe nieczynne, odpowiednie urządzenia wyprzedane lub zawłaszczone przez przedstawicieli nomenklatury 12. Powstanie małych prywatnych firm związanych z rolnictwem – placówki handlowe, mleczarnie, zakłady rzemieślnicze itd. 13. Duża liczba anten telewizyjnych, pojawienie się reklam w centrum, w barach i na drogach wylotowych

Źródło: Opracowanie własne.

z malejącą i starą ludnością straciła swoją treść i właściwości, jej więzy z miastem są również nie ustabilizowane. Jakie będzie w przyszłości zachowanie nowej ludności miejskiej w tych krajach w stosunku do miejsc ich „korzeni” wiejskich? Na razie obserwujemy, że nawet w najtrudniejszych okresach kryzysu postkomunistycznego, ludność ta nie powraca na wieś. Pewne oznaki reemigracji na wieś tylko ostatnio pojawiły się w związku z dramatycznymi wydarzeniami w Albanii, Serbii i Bułgarii, ale na razie na niewielką skalę (możliwe, że w związku z tym w Bułgarii spadły ceny mieszkań w większych miastach).

W krajach o dużych kontrastach w zaludnieniu wiejskim – Polska, Węgry, Rumunia – problemy rolnicze i osadnictwa wiejskiego mają ogromną wagę, gdyż wykazują duże zróżnicowania regionalne, co przejawia się wielką różnorodnością zachowań politycznych. Wszystkie rozważania nad organizacją i zarządzaniem w ujęciu przestrzennym muszą brać pod uwagę te kontrasty regionalne.

Rys. 1. Udział ludności wiejskiej w zaludnieniu krajów Europy Środkowej i Wschodniej

Wiadomo, że impulsy osadnicze i sposoby rozmieszczenia osiedli są związane z czynnikami przyrodniczymi (rzeźba, złoża surowców, woda itd.), społeczno-ekonomicznymi (np. charakter własności, parcelacja ziemi) oraz organizacyjno-technicznymi (sieć dróg, uzbrojenie terenów itd.). Nie wchodząc w omawianie tych czynników, tu zwracamy uwagę na pewne tendencje dotyczące zasobów demograficznych wsi i koncentracji zaludnienia wiejskiego.

Na północy – w Polsce, Niemczech Wschodnich i Czechach dominuje **układ pasmowy** (wzdłuż dróg, tzw. rzędówki, *strassendorf*), lub **węzłowy** w miejscach skrzyżowania dróg, przy stacjach kolejowych, przy zakładach przemysłu rolno-spożywczego itp.). Wsie są na ogół mniejsze w porównaniu z krajami naddunajskimi. W tych krajach, jak również w Słowacji i na Węgrzech, znaczny udział mają osady (domy) rozproszone wśród terenów rolnych. W północnej części regionu i przede wszystkim w Polsce zmiany osadnictwa wiejskiego były mniej zaawansowane, jednocześnie zachowały się różnice w wielkości wsi i ich konfiguracji między Wielkopolską, Małopolską a Mazowszem.

W okresie po II wojnie światowej w równinnych regionach Węgier, Rumunii i krajów bałkańskich przeważającym typem osadnictwa wiejskiego są **duże i skoncentrowane wsie** o znacznym zagęszczeniu zabudowy (serb. i bułg. *palanki*). Osadnictwo rozproszone (tzw. *mahali*, *kolibi* itd.) charakteryzuje tereny górskie. Dochodzi ono do wysokości 1500 m n.p.m. W krajach naddunajskich wieś straciła w dużej mierze swój potencjał demograficzny wskutek emigracji lub braku przyrostu naturalnego. Niezależnie od jednocześnie koncentracji wsi w tzw. wsiach centralnych nastąpiło zarówno zmniejszenie przeciętnego zaludnienia na wiejską jednostkę osadniczą, jak i wielka redukcja udziału ludności wiejskiej w stosunku do całej ludności krajów. W ten sposób nieco spłaszczono różnice w przeciętnej wielkości wsi między północą a południem regionu.

Z powodu braku danych nie omawiamy tutaj problemu wysiedlenia i czystek etnicznych, ale nie ulega wątpliwości, że dotknęły one przede wszystkim ludność wiejską Bośni, częściowo Chorwacji i zmieniły obraz demograficzny obszernych regionów byłej Jugosławii.

6. PRÓBA TYPOLOGII

Poszukiwanie typów w osadnictwie wiejskim omawianego regionu jest niezwykle utrudnione wielorakością zachodzących zmian, wielkim różnicowaniem środowiska przyrodniczego i społeczno-ekonomicznego. Poza tym w omawianym regionie, który był sztucznie postrzegany jako jednolity, obserwujemy powrót do starego podziału gospodarczego i kulturowego między Europą Środkową a Bałkanami, przy czym w ich ramach wyłania

się dalsza znacząca dyferencjacja. W tej sytuacji porównanie ma sens tylko na płaszczyźnie wysoce syntetycznych uogólnień (co w naszym przekonaniu ma uzasadnienie, podobnie jak bardzo szczegółowe badania analityczne).

Między wymienionymi obszarami istnieją też wielkie różnice w wydajności rolnictwa – głównej gałęzi gospodarki wiejskiej. Szereg cech odróżnia też krajobrazy wiejskie stref zamieszkałych przez ludność wyznającą islam, tj.: Albanię, Bośnię, Macedonię Zachodnią, Sandżak, Rodopy. Nie sposób tutaj jednak rozwinąć tę kwestię ze względu na ograniczoną objętość niniejszego artykułu. Zatem skupimy się na przedstawieniu kilku typów osadnictwa wiejskiego, istniejących w regionie:

1. Osadnictwo wiejskie Polski odróżnia się pozytywnie na tle regionu swoją zachowaną funkcją rolniczą, korzystniejszą strukturą demograficzną oraz na ogół dobrą sytuacją ekologiczną, z wyjątkiem niektórych stref Polski Południowej. W Polsce widać różnice regionalne między wsiami Mazowsza, Wielkopolski i Małopolski, przy znacznej odrębności rolnictwa na peryferiach zachodnich i północnych. Z wyjątkiem tych ostatnich, inne regiony zachowały w największym stopniu sukcesję w funkcjach osadnictwa wiejskiego.

Niedostatkim polskiego osadnictwa wiejskiego jest niedoinwestowanie rolnictwa, a szczególnie usług.

Na ogół wieś polska uległa najmniejszym przekształceniom socjalistycznym i dlatego zachowuje duży potencjał demograficzny, produkcyjny i ekologiczno-rekreacyjny.

2. Obszar Saksonii, Czech, Moraw (i do pewnego stopnia Śląska) został zurbanizowany i stracił właściwe funkcje wiejskie wcześniej niż inne obszary regionu, niekiedy jeszcze przed wprowadzeniem socjalizmu. Jest to obszar o dużym zanieczyszczeniu środowiska. Jednocześnie wydajność i zainwestowanie w rolnictwo, w usługi i infrastrukturę techniczną są najwyższe na tle całego regionu. Nie można tu jednak mówić o wsi w tradycyjnym znaczeniu, gdyż w gęsto zaludnionych, zurbanizowanych i uprzemysłowionych regionach w dużym stopniu zatarła się granica między wsią a miastem.

3. Obszar Bałkanów właściwych, w którym wsie straciły w znacznej mierze swe funkcje, ich ludność w wyniku kolektywizacji wyemigrowała do miast. Te ostatnie dzisiaj również nie mają „zdrowych” podstaw rozwoju. Na wsi pozostała stara ludność, wśród której zwiększa się udział mniejszości etnicznych. Sytuacja ta odzwierciedla katastrofalny stan gospodarczy tych krajów, skądinąd o rolniczym „przeznaczeniu”. Typowym krajem tego obszaru jest Bułgaria, gdzie zaszła głęboka degradacja osadnictwa wiejskiego.

4. Obszar panoński (Węgry, Słowacja, Chorwacja – zwłaszcza Sławonia – Słowenia, Wojwodina, Banat), o znacznym zachowaniu funkcji wsi i osadnictwa wiejskiego, charakteryzuje się szybką modernizacją, którą zaczęto jeszcze w latach sześćdziesiątych. Węgry są typowym krajem wyka-

zującym modernizację rolnictwa i wsi (przy zróżnicowaniu regionalnym między Niziną Węgierską, Dunantul i północno-wschodnią peryferią), ale jednocześnie zły stan demograficzny wsi. Osadnictwo wiejskie Serbii posiada cechy tego obszaru, jak i regionu Bałkanów właściwych.

5. Obszar rumuński (Wołochy, Moldova rumuńska, Dobrudża) ma charakter przejściowy między typem węgierskim a bałkańskim. Cechuje go, podobnie jak osadnictwo polskie, znaczny potencjał produkcyjny i demograficzny, ale infrastruktura rolnictwa i usług na wsi jest w stanie rudymen-tarnym. Do obszaru tego można zaliczyć Mołdawię postradziecką.

7. KONKLUZJE

Socjalizm zniknął jako system polityczny, ale jego ślady w przestrzeni pozostaną jeszcze bardzo długo, nie tylko w krajobrazie, ale i w wytworzonych woluntarystycznych układach przestrzennych i hierarchicznych.

Jednocześnie należy się spodziewać, że w ramach wyłonionych dwóch obszarów gospodarczo-kulturowych, tj. Europy Środkowej i Bałkanów, będą zachodzić **procesy dyferencjacji w osadnictwie wiejskim pomiędzy poszczególnymi krajami** i wewnątrz krajów – na poziomie regionów. Z jednej strony będzie to lepiej odzwierciedlało ich środowisko naturalne, a z drugiej – nową logikę gospodarczą i hierarchię rynków oraz dużych miast. Aglomeracje miejskie stają się jądrem życia społeczno-ekonomicznego w miejsce regionów ekonomicznych, opartych przeważnie na przemyśle ciężkim, które odgrywały nadrzędną rolę w minionym okresie.

Zatem wchodzimy w okres **nowej polaryzacji przestrzennej**, w której osadnictwo wiejskie nieprędko pozbędzie się oznak przeszłości. Hipoteza autorów brzmi: na omawianym obszarze najpierw dojdzie do poważnego zróżnicowania, zanim zacznie się proces integracji w jednoczącej się Europie.

LITERATURA

- „Annuaire de FAO”, 1993, Rome.
Dojkov V., Baczwarów M., 1969, *Sieć szkół i problemy szkolnictwa w okręgu Ruse (Bulgaria)*, „Zeszyty Uniwersytetu Sofijskiego”, Geografia, nr 2.
Halamska M., 1995, *La difficile reconversion de l'agriculture etatique en Pologne*, „Revue d'études comparatives Est-Ouest”, n° 3, s. 91–118.
Lenormand P., 1995, *Relations sociales et acteurs sociaux dans les campagnes de l'Est européen*, [w:] *Espaces Marx*, Hatmattan, Paris, s. 115–145.
Les Europes Orientales, Russie et Asie Centrale, 1996, éd. V. Rey, R. Brunet, Paris.

- Petit atlas démographique de l'Europe*, 1994, éd. V. Rey, C. Grasland, Paris.
- Rey V., 1994, *Transition, fragmentation, recomposition: la Tchécoslovaquie en 1992*, [w:] *Géographie et campagnes*, ENS Editions.
- Rey V., 1995, *La question régionale dans l'espace roumain*, „Espace géographique”, n° 4, s. 361–376.
- Rey V., 1996, *Les nouvelles campagnes de l'Europe de l'entre deux*, [w:] *Agricultures et campagnes dans le monde*, éd. J. Bonnamour, Sedes, Paris.

Université de Paris IV (Sorbonne)
Katedra Geografii Miast i Turyzmu

Violette Rey, Marin Bachvarov

THE COUNTRYSIDE IN CENTRAL-EASTERN EUROPE DURING THE TRANSITION

(Summary)

The transition from a centrally steered to a market economy in CE countries has so far resulted in few physiognomic in the countryside, while the functional, or rather disfunctional changes are tremendous.

Especially important is the depopulation and the consequent decrease in population density of large rural areas, as well as the rise of unemployment and dismantling of many services and rural industries.

Although many of the old landscapes and space metaphors have remained, the countryside has come under the impact of new agents of change.

In the same time polarisation processus within and among the CE countries have intensified. The types of changes and respective regionalisation is presented herewith.